

СВЕСТ О ДРУГАЧИЈЕМ: ЈУГОСЛОВЕНСКИ СТУДЕНТИ У ФРАНЦУСКОЈ 1945–1950. ИЗМЕЋУ ИЗАЗОВА ПАРИЗА И ВЕРНОСТИ ПАРТИЈИ

*Др Мирослав Перишић
Институт за новију историју Србије*

АПСТРАКТ: Париз као средина изазовна за подстицање сукоба између начина живота и мишљења, са једне, и комунистичке идеологије, са друге стране, централна је тема рада, сагледана на основу искуства прве послератне генерације југословенских студената упућених на школовање у Француску.

Прва послератна генерација југословенских студената - стипендиста француске владе била је најбројнија група која је организовано упућена у неку од западноевропских земаља на студије. Првобитно предвиђеном броју од сто студената накнадно је придодато 25 тзв. „полу-Француза”, односно студената чије су мајке биле Францускиње, а на чији избор југословенске власти нису могле да утичу.¹ Карактеристично је да је избор, осим што је обављен без довољно упућености када је реч о потребама за одређеним струкама, истовремено са становишта политичких процена био веома непоуздан. Одабрано је око 90% почетника, што је значило да њихове студије морају потрајати више година, а стипендије француске владе добијене су на годину дана, са неизвесношћу да ли ће и у ком трајању бити продужене.² Мада је образовна структура била углавном уједначена (већина је била са завршеном гимназијом), постојале су велике разлике у спремности за студије и у знању језика. Завршену гимназију или већ започете студије имало је око 70% студената. Највећи број њих био је по више година

¹ АСЦГ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-73.

² Исто.

одвојен од било каквог учења, а било је и оних који по карактеру средње школе коју су завршили нису били спремни за изазове француских факултета. Ратне године су додатно учиниле своје и у погледу психолошке и физичке спремности за напоре који су предстојали. Свему томе треба додати и чињеницу да је старосна граница одабраних кандидата била висока. Распон година кретао се од 19 до 33, тако да је просечна старост групе износила 23 године.³

Стручни профили нису у целини одражавали слику неопходних потреба југословенског друштва: 102 студента у Паризу, од чега 60 на Сорбони, затим изван број у Грињону, Тулузу, Лилу, Епиналу и другим градовима у унутрашњости Француске студирали су: медицину, право, технику, агрономију, архитектуру, историју, упоредну књижевност, енглески и француски језик са француском књижевношћу, хемију, декоративну и примењену уметност, фармацију, физику, историју уметности, математику, позориште, ветерину, бактериологију, биологију, италијански језик, вајарство и журналистику.⁴ Око 50% уписано је на хуманистичке науке, што је приликом анализе, после једногодишњег периода, оцењено као велики пропуст. Не само због тога што су Југославији у већем броју били потребнији инжењери, лекари и стручњаци за привредне делатности, већ и због тога што је са идеолошког становишта режима постојала опасност да се студенти друштвених наука и уметности, изучавајући оно што није у складу са новом југословенском стварношћу, формирају у сасвим супротном духу од пожељног. Искуство прве године боравка већ је било довољно партијским руководиоцима да закључе да политички састав групе није задовољавајући, а наредне године су то делимично потврдиле. („На овај начин састављена група не одговара ономе што се очекује од наших студената који студирају у иностранству. Не одговара по политичком саставу, јер постоји опасност да се једна већа или мања група одроди од наше домовине, или пак – живећи у једној инертној средини поприми навике, које су у супротности са нашим новим односима.”)⁵

*

* *

³ АСЦГ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-17. Списак студената по факултетима које студирају.

⁴ Исто.

⁵ АСЦГ, Комитет за школе и науку, ф-73. – Општи поглед на групу југословенских студената у Француској.

Први студенти пристигли су у Париз крајем децембра 1945. године, у дане божићних празника.⁶ Са станице Гар де Лион, прве париске дестинације за све који су деценијама стизали са Балкана,⁷ студенти су се упутили ка својим одредиштима – један број њих ка Универзитетском граду, у близини Латинског кварта, други ка хотелу Lutetia.⁸ Лични пртљазни скромни, у складу са временом у коме се живи и са пропаћеном земљом из које се долази; ни по чему вреднијем различити од оних које је са собом у исто време у Београд доносио неки њихов вршњак из провинције. Ретко ко је поседовао више од једног пристојног одела „скрпљеног” ко зна како и уз чију све помоћ за дужи боравак у туђем свету.⁹ Вечита судбина свих генерација које из сиромашнијих средина долазе у богатије да се школују. У мору жеља свакако и она природна, људска и својствена младости, за послератно време сањарска, да ће се негде, некако, у неком тренутку, од више него скромне стипендије, можда, нешто уштедети за понеки део париске гардеробе. Али жеља ће врло брзо постати безнадежна у сусрету са вртоглавим ценама: ципеле – од две до две и по стипендије, одело – шест до десет. Стипендија – четири хиљаде франака, ципеле – од осам до десет, одело – од двадесет пет до тридесет пет хиљада, зимски капут колико и одело.¹⁰ Да су дошли који месец раније једна стипендија била би приближно довољна за најјефтиније ципеле. Толика је била инфлација.¹¹ У групи: будући медицинари, правници, техничари, професори, сликари, вајари... Све будући француски ђаци, више или мање успешни, међу њима и они који ће бити неуспешни. За неке је то био почетак интелектуалног успињања, за поједине пут без повратка на Балкан, за неколицину, њих

⁶ У већини извештаја наводи се да је прва група студената стигла у Париз „крајем децембра” 1945, а последња у току јануара 1946. године. По једном податку прва група студената је дошла у Париз 25. децембра, а по другом она је кренула 25. децембра. Извесно је да су први стипендисти свој боравак у Паризу започели последњих дана децембра 1945. године.

⁷ Пишући о свом првом доласку у Париз 1953. године Миодраг Протић се сећао путовања и атмосфере на Гар де Лиону: „До Милана, у прозору воза једноличне слике италијанске равнице; од Милана – језера и чаробна мала места, као из сна. Затим једна непроспавана ноћ, на седишту, и ето нас, још мрачног зимског јутра, у Паризу, на Гар д` Лион, на коју, знао сам, деценијама стижу људи са Балкана. Бука, шиштање и бректање локомотива, гужва; мучимо се с коферима, проналазимо такси и возимо до Гар Сен Лазар. Париз празан, пуст... Чује се чак и онај Башларов 'океански шум' по којем се препознаје велики град.” М. Протић, *Нојева барка, Поглед с краја века (1900–1965)*, Српска књижевна задруга, Београд, 1992, стр. 375.

⁸ Будући да у студентском дому није било места за све, један број студената привремено је био смештен у хотелу. АСЦГ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-17.

⁹ У извештају о социјалном стању студената наводи се да је већина студената дошла са по једном хаљином или једним пристојним оделом. АСЦГ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-17. Извештај о социјалном стању југословенских студената у Француској.

¹⁰ АСЦГ, ЦК СКЈ, IX, 30/V-12. – Извештај Амбасаде ФНРЈ у Паризу о ценама у Француској, 19. децембар 1945.

¹¹ *Исто*.

шесторо, наставак школовања започетог у том граду пре рата, за скоро једну четвртину долазак на „специјални задатак”.¹² Разнолик састав групе по породичном пореклу, животним опредељењима, амбицијама, афинитетима, циљевима, очекивањима, схватањима живота, па, испоставиће се касније, и по политичким погледима. Умор од непреспаване ноћи надвладаван је све-шћу да ће духовни доживљај Париза ношен из гимназијских дана и негован посредством књига, часописа или уметности бити обogaћен визуелним. У првим мислима – изазов стварног Париза и упоређивање са замишљаним, јер „Париз није био само у Паризу”. Он је живео у енциклопедијама, литератури, историјским уџбеницима, сликарским изложбама, на репродукцијама, разгледницама, у моди, једном речју у култури која је под његовим утицајем у разним епохама настајала на просторима ван њега самог, па по самој традицији успостављеној у претходном веку и међу балканским светом. Они који у њему нису били први пут нестрпљиво су ишчекивали да освеже сећање, обиђу „стара места” и упореде предратну са послератном „престоницом света”. Тог јутра у њој није било оног „махнитог пулсирања светлећих реклама” које је неколико година касније, полазећи са исте те станице ка Гар Сен Лазару и ослушкујући тишину велеграда „у пустоши зимског сванућа”, Миодраг Протић регистровао својим погледом.¹³ „Град светлости” децембра 1945. године био је у мраку. И не само тада, нити због тога што је у првом привиду југословенским студентима могао тако да изгледа само зато што „балкански воз” стиже док град још увек спава, већ из разлога који се сагледавају у анализи непосредног послератног стања француске привреде.

У години која је истицала суша је опустошила реке и јазове и онемогућила рад хидроцентрала. У централном масиву Француске месецима није било киша. Термоелектране су, такође, биле у кризи због проблема са угљем и радиле су са знатно умањеним капацитетом. Француски рудници још увек нису били оспособљени за рад, држави је недостајало девиза и транспортних средстава за превоз угља из Немачке тако да је производња струје била на половини од предратне. Снабдевање је било редуковано на три дана недељно и то са прекидима. Градови су били неосветљени, бирои такође, фабрике нису радиле, индустријска и трговачка делатност је једва преживљавала.¹⁴ Међутим, производња електричне енергије није била једина грана економског живота која се налазила у непосредној послератној

¹² У групи од 125 студената налазило се шест студената који су студије у Француској започели пре рата и 22 студента који су упућени на студије у Француску са обавештајним задацима. – АСЦГ, ЦК СКЈ, IX, 30/V – 26. – Писмо Управе државне безбедности – министру унутрашњих послова генерал-лајтнанту Александру Ранковићу, 18. јануара 1947. године.

¹³ М. Протић, *н. д.*, стр. 375.

¹⁴ АСЦГ, ЦК СКЈ, IX, 30/V-12. – Извештај Амбасаде ФНРЈ у Паризу о ценама у Француској, 19. децембар 1945; АСЦГ, ЦК СКЈ, IX, 30/V-25. – Општа економска географија Француска.

кризи. Њоме је било захваћено целокупно француско тржиште, угрожено необновљеном производњом и недостатком робе а додатно оптерећено нестабилношћу валуте. Франак још од 1938. године није био везан за вредност злата и није постојала никаква уредба која би фиксирала паритет. По официјелном курсу један долар вредео је 50, а на слободном тржишту од 160 до 190 франака. Француска је више увозила него што је извозила, али је у једном периоду и то доведено у питање с обзиром на то да је Америка, као велики извозник у Француску, смањила бродски простор за превоз робе, вршећи на тај начин притисак на француску владу која се није слагала са њеним ставом по питању администрације Немачке, посебно Порења и Порурја, па су количине увозне робе са тог континента смањене. Опште економско стање било је у знаку недостатка угља, струје, радне снаге, брашна, кромпира, ниских плата и надница, разгранате црне берзе.¹⁵ Генерал Де Гол, француски херој Другог светског рата и председник привремене владе која је имала задатак да земљу преведе из ратног на мирнодопски начин живота и организације, није био претерано посвећен привредним проблемима. У спољној политици био је заокупљен амбицијом да Француску у новом светском поретку сила смести између „Англо-Американаца и Руса”, а на унутрашњополитичком плану покушавао је да успостави ауторитет централне власти будући да њене одлуке нису довољно поштоване изван Париза, у унутрашњости земље. Убрзо по ослобођењу национализовани су рудници угља, четири највеће банке, *Air France*, неколико великих фабрика, међу њима и *Renault*, чиме је држава преузела послове у делу привреде и банкарству, али без видљивијих резултата.¹⁶ С друге стране, просечног Француза није интересовала „политика величине” и није био спреман на одрицања због ње. Више је био обузет свакодневним животним питањима. На његов однос према политичкој и друштвеној стварности највише је утицао егзистенцијални фактор, што и сам Де Гол признаје у својим *Мемоарима*: „Чиме су Французи заокупљени? Већина само жели да преживи!”¹⁷ Француски радник, нестимулисан да ради тешке послове у рудницима и шумама, није био заинтересован ни за рад у индустрији или пољопривреди, чији су производи били најтраженији. Опробан као индивидуалиста и искусан у финим породичним пословима, навикнут пре рата да ради у моди, у изради „articles de Paris”, у подрумарству, ликерству и производњи луксузне робе, бежао је од индустријске траке, а ту његову предратну навику живот под окупацијом још више је појачао. У рату се склањао како не би радио за окупатора, а после ослобођења није прионуо на привредну реконструкцију земље.¹⁸

¹⁵ Исто.

¹⁶ В. Лакер, *Историја Европе 1945–1992*, Клио, Београд, 1999, стр. 70

¹⁷ Исто.

¹⁸ АСЦГ, ЦК СКЈ, IX, 30/V-12.

Док је слављење слободе још увек трајало и препознавало се по мноштву француских застава, Де Головим сликама и Лоренском крсту – симболу француског патриотизма, унутрашњи политички живот текао је у сталним превирањима између левице и деснице. Додатно је заоштраван и усложњаван политичком конкуренцијом и борбом за примат на самој левици, између комуниста, који су у октобру 1945. освојили 26% гласова, највише радничких, и социјалиста са 24% гласова и великом подршком међу чиновништвом и интелигенцијом. И једни и други учествовали су у власти, а политичка битка за бираче вођена је на социјалним питањима и на покушајима сваке од водећих партија да себе представи као легитимног наследника покрета отпора. Народно-републикански покрет (MRP), млада партија чије су руководство сачињавали лево оријентисани католици, добио је милион гласова и то махом конзервативних, будући да није било снажне партије десног крила, док је Радикално-социјалистичка партија изборила тек 6% гласова.¹⁹

Југословенски студенти су већ после непуних месец дана боравка у Француској били сведоци великог политичког узбуђења, када је Де Гол, 20. јануара 1946. године, поднео оставку. Незадовољан развојем догађаја, политички напетим односима између владе и скупштине и захтевима комуниста, социјалиста и MRP-а за ограничењем његове моћи, а увређен предлогом социјалиста да се војни буџет умањи за 20%, појавио се у униформи на седници владе и саопштио своју одлуку. Одлазак са политичке сцене образложио је ставом да политичке партије треба да преузму пуну одговорност и да војник није више потребан. Једни су то тако и схватили, као одлазак и препуштање политике политичким странкама; други су то тумачили као одбацивање ратног вође од стране политичара; трећи су били мишљења да је реч о стратешком повлачењу генерала до неке нове прилике у којој би могао више да утиче на развој политичких догађаја.²⁰

У сенци политичких напетости и у директној зависности од посрнуле економије текао је свакодневни живот оптерећен материјалном несигурношћу грађана и општом оскудицом. Он је био нешто лакши него претходне 1944. године, када су Парижани за Божић могли да купе само јабуке, али још увек знатно осиромашен у односу на свесно потискиване предратне навике. Цене на слободном тржишту биле су различите не само у односу велики градови – провинција, већ су и у оквиру једног града, на пример у Паризу, варирале у зависности од тога из које руке је роба набављана. Јефтинија куповина зависила је од сналажења – онај ко је познавао изворе црне берзе могао је да купи одређени артикал по приступачнијој цени, а онај ко није познавао те изворе плаћао је исти производ истог дана у истом граду

¹⁹ В. Лакер, *н. д.*, стр. 72; АСЦГ, ЦК СКЈ, IX, 30/V-18.

²⁰ В. Лакер, *н. д.*, стр. 73; АСЦГ, ЦК СКЈ, IX, 30/V -14.

неколико пута скупље. Млеко је могло да се купи за 35 до 50 франака, али је цена на појединим местима достигала и 120 франака; службена цена меса кретала се од 200 до 220 франака за килограм, али се није могло купити без 300 до 500 франака; посебно је био дефицитаран шећер, званична цена била је 24,50, а на тржишту 250 до 350 франака по килограму. Исхрана је апсорбовала целокупан доходак грађана, па су они трагали за допунским изворима прихода ван радног времена по црноберзијанским хонорарима, некако обезбеђивали помоћ са села или оживљавали давно ишчезли начин трговине – трампу, највише са сељацима и најчешће текстил за храну. Због недостижних цена гардеробе највећи број Парижана облачио се извлачећи последње предратне залихе одеће из кућних ормана. Резерве којима је држава располагала отишле су на црну берзу, нешто је подељено депортирцима, а француска војска отпуштала је демобилисане војнике у старим немачким униформама. Стамбена криза била је такође велика, промет некретнинама готово да није постојао. Станови нису поскупљивали, али их готово није ни било на тржишту. Наћи стан значило је рачунати на провизију посредника која се мерила у хиљадама.²¹ Собе за изнајмљивање биле су ретке, у запуштеном стању и скупе, што ће кроз неколико месеци, после отказивања смештаја у хотелу Lutetia, закомпликовати и питање опстанка југословенских студената у Паризу.

Скромност свакодневице којом је послератни Париз био обавијен, ипак, није могла да сакрије величину и лепоту града. Испод у рату потамнелих фасада пробијао се величанствени град у којем је увек имало шта се гледа, да се доживи и да се сазнаје. Достигнућа човековог ума и мајсторства његових руку, осведочени напори да се хуманизују услови живљења и до савршенства доведен осећај за естетско откривали су се у Паризу са сваким новим погледом у прелепа здања: дворце, цркве, музеје, раскошне ентеријере, затим у булеваре, балконе, мостове... Из првих недеља боравка остаће упамћена предусретљивост професора Мусеа, левичара и комунисте, те професора Сикара (о којем су југословенске власти неколико месеци касније имале изузетно лоше мишљење) да за југословенске студенте организују путовање до Версаја, успињање до Монмартра и обилазак града аутобусом.²² А да се са великим одрицањима наредних месеци град неуморно истраживао сведочи и податак да се зарад упознавања Париза штедело на храни.²³ Када су студенти стигли у Париз, Музеј „Лувр“ већ је био отворен. Музеј, чије су драгоцене колекције биле склоњене од бомбардовања још

²¹ АСЦГ, ЦК СКЈ, IX, 30/V-12. – Извештај Амбасаде ФНРЈ у Паризу о ценама у Француској, 19. децембар 1945.

²² АСЦГ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-43. Извештај о раду и животу југословенских студената у Француској 1946.

²³ АСЦГ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-17. Извештај о раду Удружења југословенских студената у Француској.

1939. године у унутрашњост Француске, отворио је средином 1945. године врата својих дворана. Хиљаде људи дефиловало је свакодневно пред уметничким делима Рубенса, Ван Дајка, Рембранта као пред старим пријатељима, за чију судбину је стрепело целокупно цивилизовано човечанство.²⁴ У доживљају југословенских студената смењивали су се неизбежни Лувр, Опера, Конкорд, Инвалиди, Обелиск, Јелисејска поља, Тријумфална капија, Ајфелова кула, испраћање Сене са мостова, изложбене поставке, платна, уља, боје, димензије, епохе, називи улица са именима ликова из Балзакових, Игоових и романа других европских великана књижевности... Доста тога препознатљивог из гимназијске лектире и знања из историје и уметности. У низу назива и имена личности из француске и светске историје и културе ту су још и изрази поштовања према француско-српско-југословенским везама у прошлости: Rue de Belgrade, у близини Марсових поља, Rue de Roi Pierre I de Serbie, близу Етоала и споменик краљу Петру и његовом сину Александру, недалеко од Булоњске шуме. Најзад, можда и као најузбудљивије – закорачивање у зграду Сорбоне, пропраћено почетним нестварним осећајем припадности тој чувеној школи, уз подсећање на све претходне генерације и бројне појединце који су у разним предратним или послератним деценијама неких претходних ратова, ко зна уз каква све одрицања и размишљања, у њеним слушаоницама и кабинетима мукотрпно крчили путеве сопственог образовања, доприносећи тако и успону народа и друштва из којих су потицали. Та чињеница за оне који су о њој размишљали могла је да буде и својеврсна потврда сопственог идентитета, говорила је о присуству малог народа у великом свету и посредно упућивала на његове европске корене и блискост европској култури. Париз је за један број југословенских студената и из те прве послератне генерације комунистичке Југославије неизбежно постајао део њихове биографије. Традиција је бар у нечему наставила да живи, постајући тако и ретка чињеница да новоуспостављени режим у Југославији није прецртао баш све некадашње вредности.

Доласком у Париз југословенски студенти започели су део живота у граду који је више сведочио о прошлости него о садашњости. По свему што је у њему могло да се осети и научи, више је проговарао о епохама него о догађајима, више о трајању него о пролазном. У Паризу ништа, осим економске кризе, није било привремено. Дух времена у земљи из које су дошли и дух времена у земљи у којој су почињали да стичу академско образовање није био исти, иако је време било исто. Француска је остајала верна традицији и задржавала све некадашње вредности, заправо настављала је тамо где је на почетку Другог светског рата стала.

Упркос сиромашним годинама, Париз је, сам по себи, у поређењу са појединим другим деловима Европе, био и доказ да ни немаштина, као

²⁴ *Политика*, 6. септембар 1945, стр. 5.

опште место за послератни свет, није била приближно подједнако распо- ређена. Можда се у њему није боље живело, или бар не много боље, него у појединим другим европским престоницама, али је сасвим сигурно кон- текст био другачији него у већем делу Европе, а тиме и веће шансе. Оно што у Москви није било могуће, у Паризу јесте. Могућност алтернативе, слобода личног избора и другачијег мишљења. Несумњиво је да се то пре- судно одражавало на живот појединца. И југословенски студенти у Паризу су, крајем 1946. и у 1947. години, живели много боље него њихове колеге у Југославији, а поготово боље него у Совјетском Савезу или Чехословачкој. Истина, делом због помоћи владе своје земље и боље организације исхране, делом због помоћи институција француске владе, али и зато што је фран- цуска средина пружала слободу и давала могућност појединцу да и сам не- што заради, што је било незамисливо, рецимо, за стране студенте у Совјет- ском Савезу.

Париз је био отворен и за културу других земаља, међу њима и за југословенску. Већ 1947. године за пробирљиву француску читалачку пу- блику били су припремљени за штампу преводи *Јаме* Ивана Горана Кова- чића, са предговором Елијара, *Травничке хронике* Иве Андрића и *Нечисте крви* Боре Станковића.²⁵ Југословенски студенти у Француској имали су 1948. године прилику да виде како изгледају озбиљно и дуго припремане прославе, као што је била 100-годишњица Револуције 1848. Док је Амба- сада ФНРЈ у Паризу пратила политичко пулсирање француске средине, за- интересована за политичке оријентације личности које ће бити укључене у израду програма прославе, студенти су могли да запазе са колико је научно- сти, флексибилности, пажње и мекоће организована прослава. У припрему су биле укључене најзначајније личности са универзитета, а парламент је изгласао посебан буџет од 150 милиона франака за Конгрес историчара Ре- волуције на Сорбони, под покровитељством Друштва за историју 1848, Дру- штва за модерну историју и Друштва за француску историју, затим за пра- вљење филма о Револуцији, објављивање серије научних публикација и по- пуларних издања за ширу публику (свака брошура – једна историјска лич- ност или један историјски догађај 1848).²⁶ У организацију прославе били су укључени и они који су желели да то изгледа што западније и они који су желели да глас „источних демократија” буде што јачи. Док су Французи сматрали да је један од најбољих начина слављења успомене на догађаје из 1848. године – њихово интензивније проучавање на научној основи,²⁷ Ам-

²⁵ АСЦГ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-81, пов. бр. 2924. – Месечни из- вештај о културном и просветном раду Амбасаде ФНРЈ у Паризу, 11. новембар 1947.

²⁶ АСЦГ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-81, пов. бр. 2891. – Прослава сто- годишњице Револуције 1848. у Паризу. А СЦГ, ЦК СКЈ, IX, 30/V -27.

²⁷ Теме Конгреса историчара биле су: 1) Извори и методе; 2) Политичка историја (нарочито у међународном оквиру: одјек месних догађаја изван граница, међународни односи, рад

басада ФНРЈ је у сусрет тој прослави ишла са текстовима Бориса Зихерла, које је намеравала да публикује у часопису *Europa*.²⁸ Разлике у приступу политике науци биле су очевидне.

Париз је неговао и подстицао индивидуализам и то је морало деловати на сваког ко је трагао за неким сопственим путем, виђењем, разумевањем, исказивањем, различитошћу. А то се у случају југословенских студената суштински супротстављало типу партије која је помогла њихов одлазак и омогућила им студије. Она није дозвољавала избор, ни алтернативу, не само у политици или начину живота већ ни у приступу науци и уметности, схватању прошлости и разумевању садашњице. Она није разумевала моћ историје и њених законитости. Француска средина је била све супротно од тога. Остајала је доследна идеалима слободе и просвећености. Из Француске је било могуће слати ватрене поздраве на Исток без последица („*A ta santé Staline!*” – „У твоје здравље Стаљине”) или некажњено хвалити Исток а сумњати у Запад („*L’horizon de Staline est toujours renaissant, nous vivons sans douter*” – „Видокруг Стаљинов увек је у процвату, ми живимо не сумњајући”).²⁹ Унутрашња демократија била је поштована кроз вишепартијско политичко организовање, а штампа је такође била слободна и бројна.

И сама Комунистичка партија Француске била је другачија од комунистичких партија у земљама „народних демократија”, посебно битно другачија од револуционарних. Значајни француски интелектуалци, чланови Комунистичке партије Француске, и када су изговарали оно што никако није могло да прија партијском вођству, нису због тога имали проблема. Партија им је давала то право. Није било неуобичајено и да се неко од њих јавно изјасни: „Ако би требало да се бира између Тореза и Стаљина, ја бих се одлучио за Стаљина”.³⁰ Ако је Пикасо као члан Комунистичке партије Француске могао да каже да га веома радује што га Руси не воле, јер они имају своје мишљење о уметности а он своје, и да при том он не буде ништа мање комуниста, и ако се Пол Елијар освртао на слободу изражавања речима: „Ја знам да се чланови француског ЦК више пута не слажу с тиме што ја пишем или шта Пикасо слика, међутим они воле слободу и дозвољавају нам слободно изражавање”, онда су француски интелектуалци, комунисти и некомунисти, били слободни и имали су право да се критички односе и према Југославији, у којој таквих слобода није било. Песник Елијар, француски комуниста и човек који је у партију увео Пикаса, познаник Јосипа

политичких емиграната, узајамни утицај доктрина и установа); 3) Економски и социјални проблеми (аграрно питање, укидање феудалног система, раднички покрет, теорија о друштву); 4) Културне везе (књижевне и уметничке размене и утицаји). – *Исто*.

²⁸ *Исто*.

²⁹ Наведено према: М. Протић, *н. д.*, стр. 376.

³⁰ АСЦГ, ЦК СКЈ, IX, 30/V-44.

Броза, од кога је добио портрет са посветом и својеручним потписом југословенског маршала („Pesniku Paulu Eluardu prijatelju jugoslovenskih naroda”), веома оштро се 1948. године изражавао о ономе што се у југословенској културној политици уздизало као идеал: „Колико сам могао видети шта се данас у Југославији пише, могу да закључим да је све то врло бедно. У поезији Југославија иде раковим путем у преживели реализам и у романтику најобичније врсте. Они су дословно пали на голи формализам, који је добар за децу из основне школе или пак за буржоазију, која неће уметност. Ја знам да то није грешка само Југословена, него су Руси на истом путу. Руси, на пример не трпе Пикаса, који је данас највећи сликар на свету. Славу и част они певају само својим молерима, који не знају ни цртати ни сликати и немају појма о модерној уметности. Тако као што се данас слика у Југославији и у СССР-у, у Француској се сликало већ пре 100 година, само с том разликом да су сликали боље. Наиме ако се већ тако грчевито држите вашег реализма треба сликати овако да ће пас залајати кад види портрет свог господара, треба сликати овако да буду људи на тлу, а не у ваздуху.”³¹ Истовремено, он се веома негативно изјашњавао о пропаганди коју су тих месеци француски комунисти водили против југословенског руководства: „Ја у пропаганду не верујем и никад се њом не служим. Пропаганда има вероватно успех код простих људи, али међу интелигенцијом она је безуспешна. Ја сам имао у раду увек више успеха него они који су трубили у трубу пропаганде. Ја сам довео у Партију Пабла Пикаса, Alise Harweiler-а итд. Ови људи данас у партији нешто значе јер су дошли у њу путем личног убеђења, а не путем пропаганде, док има у Партији пуно интелектуалаца и богаташа који су ушли у њу путем пропаганде, а ти су за Партију штетни.”³² Оно што је у Београду било проглашавано за слободу, за француске интелектуалце и њихова схватања то је била неслобода и духовно сиромаштво.

Југословенски студенти дошли су у Париз после рата у коме је њихова држава за само четири године прошла кроз окупацију, антиокупаторску борбу, грађански рат и револуцију, са четврт века „кашњења” у односу на Совјетски Савез, посматрано из угла владајућег комунистичког режима. Као једини прави израз новог југословенског друштва из историје је извлечена само једна историјска појава и означавана као идеал. То је значило да су студенти о историји, друштву, култури, па и о самој земљи у којој су ступали на неку своју интелектуалну путању, могли да размишљају на начин како је то радила револуционарна партија у њиховој земљи или на начин француске интелектуалне средине. Међу њима је, мада у документима нема директних одговора али је могуће делимично посредно сазнати,

³¹ Исто.

³² Исто.

било и једних и других. Покушај партије да преко својих представника студенте држи на окупу у сваком погледу, да их у европском центру културе „заштити” од утицаја средине, да их теоријски изграђује по својим идеолошким мерилима, да свој поглед на уметност наметне као „прави” а француски као „лажни” – показао се као немогућа мисија. Извештаји партијских руководиоца препуни су оцена и карактеристика које говоре да на велики број студената није било могуће извршити пожељан партијски утицај о бројним питањима. Искрпљујуће студије, учење језика, утицај средине и могућност коју је Париз пружао – да се слободно мисли, да је могуће снаћи се, да се може живети и без стипендије, да се може усавршавати без партије и манифестовања идеолошке припадности – учинили су да се партијске обавезе доживљавају као губљење времена, као мучење, као бесмислено трошење енергије. Студент драмске уметности Веља Милојевић се таман навикао да живи као некомуниста када му је саопштено да, ипак, због свог удаљавања од партије није искључен из ње. Наметнути „повратак” у партију, њена крутост и обавезе које је стављала пред њега тешко су му пали.³³ Партијски извештаји препуни су квалификација које говоре да се одређени број студената потпуно удалио од идеологије. За студенткињу Веру Бојић се наводи да је „подлегла индивидуалном либерализму”, а за Стелу Северин, студенткињу историје уметности, да ради у филмском атељеу где прави лутке за филмове и зарађује тридесет хиљада франака месечно.³⁴ За бројне друге студенте ређају се карактеристике: „пати од интелектуалисања”, „воли да дискутује приликом добијања партијског задатка”, „када му се повери партијски задатак одговара са: А зашто баш ја”, „политички индиферентан”, „сматра да је у Југославији диктатура и да се уметник не може слободно развијати”, „раскинута духовна веза са Југославијом”, „француска средина само је појачала њено грађанско васпитање”, „има супротно мишљење о сваком питању”, „одбија да дође у Амбасаду”, „бежи из Удружења са изговором да мора да учи”, „живи са богатом Францускињом”, „повезао се са четницима”, „отворено се изјашњава да је једва чекао бег са Балкана”, „изгубљен осећај за колективитет, све већи број студената постају индивидуалци”, „поседује извесну црту егоизма”, „мрзи дисциплину”, „истиче да свако може да мисли и да ради шта хоће”, „задацима прилази без одушевљења”, „пришла је групи уметника који су за њу једини културни и достојни”, „партијско руководство гледа са поцењивањем”, „критикује стање у Југославији”, „за њу је једини критеријум култура и знање”, „изјавила је да јој је доста балканских факултета”, „с обзиром на средину у којој се креће тешко је отргнути”, „постоји могућност да се не врати у Југославију”, „на факултету постигао успех који га заслепљује”, „неће да иде на пругу на

³³ АСЦГ, ЦК СКЈ, XIII, 57/11.

³⁴ Исто.

радну акцију ни по цену избацивања из партије”, „живи од продаје портрета”, „духовно посрнуће”, „кућна размаженост”, „потпуно изопачених погледа на пољу уметности”, „изјављује да жели и даље стипендију нема везе чију па макар и усташку”, „убражени песник”, „има скроз реакционарна схватања о уметности и о културној политици ФНРЈ”, „политички непоуздан иако немамо конкретних доказа о непријатељском деловању”, „повезан са словеначком реакцијом”, „болује од опширности”, „црноберзијански настројен”, „послата од Митре Ђилас да студира музику, а одвојила се од студената, виђа се са четницима”, „не виђа се на напредним манифестацијама у Француској”...³⁵

Два документа Управе државне безбедности, „залутала” у архивски фонд ЦК СКЈ и на тај начин постала доступна истраживачу ове теме, ипак опомињу историчара на опрез приликом тумачења гласно исказиваних ставова појединих студената, критички окарактерисаних у партијским извештајима. Оно што је Управа државне безбедности знала о појединим студентима не мора да значи да је знала и партија, а посебно не мора да значи да су знали сви партијски представници у Француској. Не знамо ко је од студената дискутовао по задатку, провоцирао остале и с ким је све био и у каквој вези. Несумњиво је, ипак, да је међу дискутантима било пуно оних који су говорили из уверења.

Састав групе био је вишеструко разноврстан. Међу одабранима највише студената било је из Србије а најмање из Македоније.³⁶ По националној структури највише студената било је српске националности.³⁷ Студената мушког пола било је 73 или 59,1%, а женског 52 или 40,9%. Појединачни састав групе био је веома разнолик по породичном пореклу, биографијама, животном искуству, личним амбицијама, разумевању тадашње стварности, чак и по разлозима одласка на студије у иностранство. По социјалном пореклу, за разлику од студената који су отишли у Совјетски Савез и Чехословачку, било је далеко више оних који су потицали из грађанских породица, па отуда вероватно и њихово знање француског језика. Међу одабранима била су четири студента из свештеничких породица, затим 23 из чиновничких, девет из трговачких, пет из учитељских, четири из професорских, два из лекарских, док је било само осам студената из сељачких и око 10 из радничких породица. Међу осталима били су студенти чији су очеви били архитекте, стоматолози, директор гимназије, издавач, банкар, инжењер, адвокат, графички уметник, занатлија. У групи се налазио син једног бившег дипломате Краљевине Југославије (Ђорђе Смиљанић); више њих који су за време рата били у заробљеништву,³⁸ од којих један у логору Маутхаузен

³⁵ Исто.

³⁶ АСЦГ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-16.

³⁷ АСЦГ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-73.

(Сима Беговић) и један који је после капитулације Југославије био интерниран у Италију (Јадран Ферлуга);³⁹ један је за време рата био у Борском руднику а потом интерниран у Немачку. Било је предратних француских студената; једна студенткиња је завршила велику матуру у Фиренци 1944. године и тамо започела студије политичких наука 1944/45. године. Један студент је до одласка у Француску радио у Агитпропу Окружне милиције у Шапцу. Било је оних који су желели да студирају нешто друго а не оно за шта им је додељена стипендију, а и оних који су чак желели да студирају у некој другој земљи а не у Француској; један студент је променио име у Роберт. Било је чланова партије, кандидата за чланове партије, скојеваца, али и оних који су бежали од партије; један студент није студирао ништа; један је по доласку у Француску изјављивао да је за опозицију Милана Грола; један је изјављивао да је „великосрбин”. Једна студенткиња је убрзо по доласку саопштила да је њен циљ да се уда за Француза; једна студенткиња је из Француске отишла у Алжир; један студент је најављивао да се неће вратити у земљу јер му се „свидела ширина у Француској”; један студент је у писму родитељима у Југославији саветовао да се не експонирају много јер „режим у ФНРЈ ничим није загарантован”, а сам је намеравао да иде у Африку; један студент је отишао и изгубио му се сваки траг.⁴⁰ Било је и неочекиваних примера. Ђорђе Смиљанић, студент права који је потицао из

³⁸ Међу њима био је Драгомир Ђорђевић, студент фармације који је 1942. године био у логору Сајмиште, затим у истражном затвору Гестапоа у Александровој улици бр. 5 и на Бањици, а 1943. године интерниран је у Немачку где је у логору Луксвалдуо остао до капитулације Немачке, када су га ослободиле руске трупе. – АСЦГ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-17. – Уверење Одсека унутрашњих послова Косовска Митровица о студенту Драгомиру Ђорђевићу.

³⁹ Детаљну биографију Јадрана Ферлуге дајемо као илустрацију шта је све један стипендиста прошао у неколико година пре одласка на студије у Француску. Подаци су садржани у упитнику који је попунио приликом конкурисања за стипендију. АСЦГ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-17.

Јадран Ферлуга после капитулације Југославије интерниран је у Lagonegro a Vigliano i San Chirice Rapago, где је ослобођен доласком савезника у Италију, а од септембра до средине октобра 1943. године био је у логору Carbonara код Барија. Тада је ступио у службу код Енглеза при 163 Raillway Work Scop Coy R.E. (163. железничка радионичка чета). Са том јединицом, у својству тумача, био је у разним местима средње Италије (Foda, Foligno), а 13. јануара 1945. јавио се као добровољац у ЈА у Бари и произведен у чин потпоручника. До краја јануара био је у Аутобатаљону штаба базе ЈА на курсу за управљање булдожерима. Од почетка фебруара до краја истог месеца радио је у набавном одељењу штаба базе ЈА као тумач и референт за канцеларијски материјал. Од почетка марта до половине јуна био је официр за везу са савезницима у санитетском одељењу штаба базе ЈА а од јуна до новембра радио је као секретар-тумач и официр за везу санитетске мисије ЈА у Барију. До избора за стипендисту није одликован, није похваљиван, није рађаван, није кажњаван, није специјализирао ниједну струку. У упитнику, када је конкурисао за стипендију, навео је да осим српскохрватског и словеначког језика говори енглески, француски, италијански и немачки језик, да је рођен у Трсту 1920. године, да је Словенац из православне чиновничке породице и да је завршио класичну матуру.

⁴⁰ АСЦГ, ЦК СКЈ, IX-к. 57/11.

грађанске породице, по карактеристици о понашању у Француској „ослобађао се свог првог васпитања”, „правилно је схватио пензионисање свог оца”, „био је активан у Удружењу”, „учи добро”.⁴¹ Или потпуно супротних: „у сваком гесту гледа партијски задатак”, „исправних погледа”, „добар комуниста”.⁴² У групи су били и студенти који су имали обавештајне задатке, њих 22.⁴³ О томе сведочи писмо Управе државне безбедности министру унутрашњих послова ФНРЈ Александру Ранковићу, јануара 1947. године, поводом поверљиве информације која је добијена од сарадника под шифром Etienne из француске обавештајне службе, да се припрема хапшење међу југословенским студентима јер је Вибо, шеф безбедности контрашпијунаже за унутрашњост земље, саопштио да се ушло у траг „једне разгранате шпијунске организације југословенских студената”.⁴⁴

Број чланова партије и СКОЈ-а међу одабраним студентима није био тако велики као међу одабранима за студије у Совјетски Савез или у Чехословачку. Међутим њихов број није био константан, мењао се из године у годину, јер су поједини студенти примани у партију и СКОЈ, а поједини искључивани. Међу одабранима за одлазак на студије у Француску било је 42 члана КПЈ и 33 члана СКОЈ-а, док је око 50 студената било партијски неорганизованих. Партијским радом у Француској руководио је партијски биро студентске организације у Паризу, под надзором Јосипа Змајића. По директиви Вељка Влаховића, партијски рад био је организован на илегалан начин, што је значило и да су имена чланова бироа (Јосип Коцковић, Добрила Новаковић, Гвидо Браница, Душан Каназир, Мирко Бељански, Милорад Мимица, Драгица Младеновић) била непозната осталим студентима. Партијски биро је, после двогодишњег искуства у раду са студентима, оцењивао да је слаб политички састав групе студената последица самог избора стипендиста и наводио да је у „хрватској групи” био само један члан партије који се показао непоузданим, а да је у групи било и „неколико усташа”, да је „српска група” преживљавала неколико промена, да је „босанска група” била добра, али без искуства, да је „црногорска група” политички задовољавала, да су у „словеначкој групи”, сем једне партијке и једне скојевке, „сви били неорганизовани” и да је „македонска група”, такође, била неорганизована. Од 22 студента који су у децембру 1946. године изгубили стипендију 13 су били чланови партије а четири скојевци. После њиховог повратка у Југославију, остало је 27 чланова партије и 28 чланова СКОЈ-а.⁴⁵

⁴¹ Исто.

⁴² Исто.

⁴³ АСЦГ, ЦК СКЈ, IX, 30/V – 26. – Писмо Управе државне безбедности – министру унутрашњих послова генерал-лајтнанту Александру Ранковићу, 18. јануара 1947. године.

⁴⁴ АСЦГ, ЦК СКЈ, IX, 30/V – 26, бр. 97.

⁴⁵ АСЦГ, ЦК СКЈ, XIII-к.57/13. Записници и извештаји о раду чланова КПЈ и СКОЈ-а, на студијама у Француској.

Партија је контролу над студентима и пропагандни рад у Француској организовала преко Удружења југословенских студената у Француској. Удружење је формирано, односно обновљено пошто је постојало и пре рата, убрзо по доласку, већ 5. јануара 1946. године.⁴⁶ Први председник Удружења био је Сима Беговић, а потпредседници Федора Штурм и Драги Јовановски, а почетком 1946/47. школске године руководство су сачињавали: Гвидо Браница, председник, и Душан Каназир и Јосип Коцковић, потпредседници, који су били и секретари партијских јединица и људи од највишег партијског поверења. Као основни циљеви и задаци Удружења наведени су: 1) окупљање свих југословенских студената у Француској; 2) помоћ свим научним и културним настојањима својих чланова ради упознавања тековина француске културе; 3) задовољавање економских и социјалних потреба чланова; 4) заступање интереса чланова; 5) успостављање веза са француским научно-културним организацијама и установама ради зближавања југословенских са француским и осталим студентима; 6) очување осећаја припадности и љубави према својој домовини; 7) организовање културно-просветног рада и упознавање исељеника и француске јавности са тековинама ФНРЈ. Седиште Удружења било је у Паризу, а предвиђено је одржавање веза са студентима са универзитета у провинцији. Међу дужностима чланова наведено је и да „достојно представљају омладину ФНРЈ”.⁴⁷

Активности Удружења биле се усмерене у два правца. Према споља – ка исељеницима и француској јавности, и то је имало пропагандни карактер, и према унутра – ка члановима Удружења, што је имало политички и социјални карактер. У сврхе политичко-пропагандног деловања основане су секције (културно-просветна, политичка, преводилачка, дописничка, позоришна, музичка), које су имале задатак да окупљају студенте и организују предавања, дебатне вечери, пишу чланке за француске и југословенске листове, преводе текстове, праве зидне новине.⁴⁸ Ангажовање у Удружењу

⁴⁶ Као предлагачи Статута Удружења, односно његови оснивачи, наведени су следећи студенти: Гвидо Браница, Анка Матић, Вељко Милојевић, Душан Каназир, Милорад Мимица, Ђорђе Ђорђевић, Миљан Коматина, Добрила Новаковић, Јосип Коцковић, Милош Стојисављевић, Драгутин Јовановић, Драги Јовановски, Федора Штурм, Зора Глигоровска, Татјана Вртачник. Удружењем је управљао Управни одбор, који је биран на годину дана на главној скупштини, а први управни одбор сачињавали су: Сима Беговић (председник), Федора Штурм и Драги Јовановски (потпредседници), Гвидо Браница и Даница Матић (секретари), Добрила Новаковић и Илија Весов (благајници), Андреја Мирановић и Милош Стојисављевић (одборници). Почетком школске 1946/47. године изабрана је нова управа Удружења, коју су сачињавали: Гвидо Браница (председник), Душан Каназир и Јосип Коцковић (потпредседници), Миљан Коматина и Алберт Меламед (секретари), Миленко Лалић и Илија Весов (благајници), Ђорђе Ђорђевић, Драгољуб Ђорђевић и Стеван Ђурић (чланови Управе). АСЦГ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-17. – Правилник Удружења југословенских студената у Француској.

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ Исто.

одузимало је време и енергију. Једино слободно време – касно увече и рано ујутро – одлазило је на увежбавање Ђопићеве „Пјесме мртвих пролетера” или рецитовање Назорових и Ковачићевих стихова („На Вучеву”, „Наша слободо”). Нису били ретки дани у недељама и месецима када се освањивало уз „Хеј Словени”, совјетску химну, „Козару”, „Билећанку”, „Коло Маршала Тита”, „Хеј бригаде”.⁴⁹ Увежбавани су скечеви и рецитације за иселјенике, „Стара Влајна”, „Ђурђевдан”, „Врањанка” и „Козара” за представљање фолклора пред француском публиком и хорска извођења за наступ на приредбама удружења Југословена у Француској, Француске републиканске омладине и Светске омладинске федерације.⁵⁰ Један број студента објављивао је текстове у културној рубрици иселјеничког листа *Нова Југославија* и сарађивао у неколико омладинских листова у Француској, Луксембургу и Белгији (објављивани су чланци: „О нашим основним школама”, „О југословенским пионирима”, „Ратне новеле Дедијера” итд). У Југославију је упућено више десетина текстова („Извештај са тениске утакмице Југославија – Француска”, „О изборима у Француској”, „О борби индокинеских народа и преговорима вијетнамске делегације у Паризу”).⁵¹ Студенти су организовали предавања о Југославији за француску омладину, учествовали у радио емисијама за младе, правили интервјуе са француским пливачима, писали о „Тур де Франсу”. Правили су зидне новине о Истри и Трсту на француском језику и представили их у излогу зграде Републиканске француске омладине, организовали усмене новине поводом Титовог рођендана, заједничко вече са Удружењем чехословачких студената, митинг поводом питања Јулијске крајине и Трста, учествовали на приредби Словенског института на Сорбони, присуствовали манифестацијама у Паризу (комеморација Владимиру Иљичу Лењину, прослава дана Црвене армије, комеморативни скуп поводом смрти Кристиана Гарсије).⁵² Удружење је сарађивало са Републиканском омладином Француске, интернационалним Удружењем старих бораца, мађарским клубом, Удружењем „Француска–Југославија”, Удружењем чехословачких студената.⁵³ Унутар Удружења одржане су три конференције са темама: „Историја политичких партија у Француској, Америци и Енглеској у 19. и 20. веку”, „Немачки империјализам у 20. веку”, „Основе совјетске моћи”, „Француска револуција 1789”, „Фашизам – последица империјализма и његово спољнополитичко манифестовање после Првог светског рата”, „Француска до наших дана”.⁵⁴ У

⁴⁹ АСЦГ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-17. – Извештај о раду музичке секције.

⁵⁰ *Исто.* – Извештај о раду позоришне секције.

⁵¹ *Исто.* – Извештај о раду дописничке секције.

⁵² *Исто.* – Извештај о раду културно-просветне секције.

⁵³ *Исто.* – Извештај о раду Удружења југословенских студената у Француској 1947. године.

⁵⁴ *Исто.* – Извештај о раду политичке секције.

оквиру дружења формирана је омања библиотека, а уз помоћ Амбасаде Удружење је снабдевано штампом из земље (*Борба, Студентски лист, Омладина, Рад, Политика, Народна армија*). Чланови преводилачке секције преводили су текстове за француске омладинске листове. Од самог садржаја превођених текстова („О југословенској радној бригади у Пољској”, „Песма о омладинској прузи”, „Ријека је изменила свој ток – цртица са омладинске пруге”, „Поздрав омладине Корушке Централном већу НОЈ”, „Антифашистичка омладина Трста у борби за своја демократска права”, „О партизанским штампаријама”, реферат Радована Зоговића о југословенској књижевности) важнија је била чињеница да се на тај начин брже учио језик и савлађивале језичке финесе.⁵⁵

Највећу пажњу привлачиле су дебатне вечери које су одржаване петнаестодневно. На њима су прорађивани садржаји марксистичко-лењинистичког типа, али било је и узбудљивих дискусија о уметности у којима су се чули опречни ставови, по чему су руководиоци Удружења препознали како који студент политички дише. Некада су те вечери протичале у читању књиге Јоза Брејца *О западу* или у прорађивању Ђиласових и Кардељевих чланака и говора Јосипа Броза, некада у информисању о збивањима у Југославији („Закон о национализацији”), али су теме дебатних вечери биле и: „О уметности, њеном пореклу, тенденцијама и улози у друштву”, „Француско сликарство и модернизам”, „Фројдизам”, „Развој људског друштва у светлу марксизма-лењинизма и грађанске теорије”.⁵⁶ Такве теме нису случајно биране. Оне су биле усмерене ка студентима хуманистичких наука и уметности, с наивним приступом партијских руководиоца да могу да делују на појединце како би се „правилно” оријентисали и „уочили оно што је позитивно у свему ономе што на факултету уче и раздвојили од онога што је негативно”, али и са намером да се студенти испровоцирају. Иако није успела у својој првој основној намери да студенте „политички изгради” кроз дебатне вечери, што у критичким освртима на стање међу студентима и сама признаје, управа Удружења није крила задовољство што је кроз дискусије успела да открије „право лице” појединих студената, да идентификује „саботере” рада у Удружењу, да „демаскира намере појединаца који су хтели да разбију јединство”.⁵⁷ Дебатне вечери започињале су уводним рефератом неког од политички поузданих студената, а потом би дискусије кретале у другом правцу, обично оном који би студенти сами подстакли. На дебатним вечерима искристалисале су се две

⁵⁵ Исто. – Извештај о раду преводилачке секције.

⁵⁶ Исто. – Извештај о дебатним вечерима.

⁵⁷ АСЦГ, ЦК СКЈ, ХП-к.57/13. Записници и извештаји о раду чланова КПЈ и СКОЈ-а, на студијама у Француској; АСЦГ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-17. – Извештај о раду Удружења југословенских студената у Француској.

групе, које су руководиоци препознавали као групу студената која је правилно схватала тематику и групу студената која је „посрнула у благо мистицизма и декадентности” са „унакаженим схватањима”.⁵⁸ Кроз дебатне вечери, у ствари, вршена је идеолошка диференцијација. Управа Удружења је импровизованим, нестручним, политичким рефератима преузимала на себе улогу тумача модерне литературе и савремених кретања у уметности и на основу тога долазила до великих закључака. Дискусије се нису ограничавале само на вредност једног или другог уметничког дела већ и на питање улоге уметности у друштву, што је захваљујући ставовима појединих студената дебатно претварало у критику културне политике у Југославији и СССР-у. На дебатама се говорило о уметничким слободама, „диригованој уметности”, „диктатури на пољу културе”, Радовану Зоговићу као диктатору. Дискусија се преносила на политичка питања, па се могло чути да је уметник слободнији на пољу стварања у капитализму, чиме се отвара питање да ли су слободе веће у капитализму или социјализму. Дискутовало се да ли је Жданов диктатор, да ли у Југославији има слобода, колико неслобода у уметности утиче на неслободу у друштву.⁵⁹ Партијски руководиоци, будући да су сами били неспремни да се упуштају у дискусије о уметности, позивали су у помоћ Руди Супека, Јована Поповића, Милана Богдановића, али стање је остало непромењено. По њиховој оцени, Супеково предавање било је „неуверљиво”, Богдановић је „оставио добар утисак”, а Поповић је био „нетактичан”.⁶⁰ У жеку дебатних вечери, у јануару 1947, по директиви из земље обустављен је сваки партијски рад због обавештајних података о могућем хапшењу појединих студената. Сем легалних састанака у Удружењу сваки други рад је престао, а у марту је обновљен, али на индивидуалној основи. Цела ситуација је искоришћена за изbacивање из партије и СКОЈ-а појединих студената који нису „показивали партијске квалитете”, после чега је у партији остало свега 18 чланова, а у СКОЈ-у 19.⁶¹

Уочи испитног рока у мају 1947. године стигло је писмо Централног већа НОЈ којим су студенти позвани на омладинску радну акцију на пругу Шамац – Сарајево, са препоруком да се пријаве сви. Била је то нова прилика за партијске руководиоце да се у Удружењу направи диференцијација међу студентима. Управа Удружења донела је одлуку о одласку свих студената и такву обавезу поставила као политичко питање. То је заострило односе међу двема групама у Удружењу до те мере да су студенти који су одбили да иду на радну акцију обележени као противници нове Југославије. Штам-

⁵⁸ Исто.

⁵⁹ Исто.

⁶⁰ Исто.

⁶¹ АСЦГ, ЦК СКЈ, XIII-к.57/13. Записници и извештаји о раду чланова КПЈ и СКОЈ-а, на студијама у Француској. - Записник са партијског састанка 22. новембра 1947. године.

пање *Језа* у којем су студенти који су избегавали одлазак представљени као гроловци довело је до прекида сваке комуникације између две супротстављене групе.⁶² У јулу је на радну акцију отишло 66 студената, чиме су изгубили два месеца, што се одразило кроз лоше резултате у јесењем испитном року. То је условило и питање продужетка стипендија. После повратка са акције у Удружењу није одржан ниједан састанак, што је компликовало ситуацију и око решавања питања стипендија и мензе. Партијски рад је настављен у индивидуалној форми, проучавањем *Комуниста*, реферата Жданова на конференцији КП у Варшави, говора Молотова на 30-годишњици Октобарске револуције.⁶³

У новембру 1947. године у Париз је упућен партијски представник из земље (Боснић), који је у разговору са партијским руководиоцима Јосипом Змајићем, Душаном Каназиром, Гвидом Браницом и Миљаном Коматином требало да испита све појединачне случајеве и политичко стање међу студентима, као и да утврди разлоге због којих је партијски рад готово потпуно умртвљен, а студенти растурени без икакве контроле. Разговарало се о слабом избору студената у Београду, односно о слабом политичком и социјалном саставу, о препуштању групе самој себи до децембра 1946. године, о партијској неповезаности, нетактичном раду, тешком материјалном стању, ниском нивоу политичке изграђености појединих руководилаца, њиховом крутом и надменом односу, штетним прекидима рада који су били дириговани из Београда, о деловању четника и повезивању једног броја студената са њима, о расцепу у Удружењу, утицају француских власти на поједине студенте.⁶⁴ Душан Каназир је оцењивао да је грешка била и у завођењу тврдог курса: „Ми смо грешили у томе, што смо завели тврди курс. Стављали смо често тешке задатке пред чланове Удружења, као нпр. дизање у 6 сати ујутро за пробе хора. Ово је изазвало револт код партијаца и непартијаца. Затим, наша партијска организација је квантитативно слабила у јануару 1947. године. Кад су формирана два фронта у Удружењу ми смо се нашли пред вештим и лукавим непријатељем...”⁶⁵ Змајић, Каназир, Браница и Коматина су тада веома детаљно реферисали Боснићу о сваком студенту појединачно. Исписивали су партијску карактеристику за сваког студента, а од ње је зависило ко ће од студената добити сагласност из Београда за продужетак студија и боравак у Француској. Каназир је упозоравао на студента за кога је био уверен да је Французима достављао податке о обавештајном раду југословенских студената. У својим запажањима, партијски руководиоци информисали су Боснића и о приватном животу појединаца и

⁶² Исто.

⁶³ Исто.

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ Исто.

изнели податке типа: „залази у Париз где се упознаје са уметницима”, „почиње да верује у западњачку слободу уметности”, „окупља се заједно са осталим друштвом око принцезе Петровић, где се проводе банкетни, пијанке и блуд”, „донео је са собом фратарски дух јер се спремао за попу”, „изгледа да ће се женити са богатом Францускињом”, „мајка му је незадовољна са стањем у Југославији те му у том смислу и пише писма”.⁶⁶

После детаљно испитаног стања међу студентима и у партијској организацији, а на основу Боснићевог извештаја, Кадровско одељење ЦК КПЈ у Београду донело је, 10. јануара 1948. године, закључке којима је оцењено да партијско руководство у Француској није правилно схватило директиву ЦК како треба организовати партијски рад у иностранству. Замењена му је претерана конспиративност, нееластичност, несналажење и неправилно схватање питања искључивања чланова партије, на шта није имало право, што је све скупа утицало на стварање мучне атмосфере међу студентима. Одлучено је да се задржи индивидуални рад, али и да се учини напор на стварању „другарске атмосфере”, пружању помоћи онима који су „потпали под негативан утицај средине” и да се члановима партије који су пали у јесењем испитном року, и тиме по француским критеријумима изгубили право на стипендију, доделе југословенске стипендије до краја године. Као важно питање поставило се и одузимање пасоша и одобрења за школовање за око 40 студената који више нису били стипендисти, а из разних разлога су желели да остану у Француској (било због тога што се „непријатељски односе” према Југославији, било што желе да остану да живе у Паризу или су завршили студије а желе да специјализирају). Процењено је да позив за повратак у земљу не би значео ништа, а да би ако би им пасоши били одузети дошли у положај расељених лица, па је одлучено да се одобрење за даљи останак у Француској одузме само једној студенткињи, а одобрење за даље школовање двојици студената који су примили француско држављанство. Одлучено је и да се нађе погодна форма како да сви студенти крајем године буду позвани у Југославију на праксу или нешто друго.⁶⁷ Партијско руководство у земљи прекасно је уочило пропусте у раду партијских руководилаца у Француској. Скоро половина студената, од првобитних 125, током 1949. и 1950. године ничим није показивала да има намеру да се врати у Југославију. Један од последњих извештаја Амбасадe Министарству иностраних послова на који смо наишли у току истраживања, датиран са 23. новембром 1949. године, гласи: „Обзиром на ситуацију међу нашим студентима и немогућности готово икакве контроле над њима извештај је у ствари најгрубља оцена данашње ситуације међу њима. Према

⁶⁶ Исто. Анализа другова предложених за избацивање или заобилажење; Исто. Записник са партијског састанка 26. новембра 1947. године.

⁶⁷ АСЦГ, ЦК СКЈ, IX.,30/V-36. – Закључци у вези са радом студената у Француској.

нашим подацима у Француској се налази још 43 наших студената. Од тог броја 13 их је ‘полуфранцуза’ по оцу или мајци које можемо сматрати изгубљеним за нас. Већина од њих тражили су или су већ добили француско држављанство. Ничим се више не осећају везани за своју земљу. Остаје нам дакле још 30 Југословена. Од њих нико не ужива стипендију наше владе или било какву другу нашу помоћ.”

У француском друштву било је партијских страсти, пристрасности у појединим тумачењима, старих и нових нескривених интереса: појединачних, групних, националних, државних, глобалних. Уосталом, Француска је била колонијална држава. Ипак, у суштинским схватањима прошлости и будућности, улоге науке у друштву, разумевању културе као предности и слободе духовног стваралаштва као претпоставке – није било површности. Са друге стране, идеолошка држава је ограничавала сазнање, угрожавала мишљење и самог појединца, укалупљивала науку, обесмишљавала уметност. Једна средина је ширила визуре, друга их је сужавала и заробљавала. Када су се почетна узбуђења стишала и када су се сазнања удаљила од оних која су понета из Југославије, а уједно и када су се студенти одвојили од самих збивања у домовини, дошло је до бројнијих издвајања из колективитета, до којег је партији било толико стало. Париз је био средина у којој су можда највише у тадашњој Европи била изражена различита струјања, од политике до уметности, а да то није угрожавало суштину на којој је француско друштво утемељено. Тиме је Париз био идеалан за духовна узбуркавања и за изазивање сукоба идеологије и живота. Југословенски партијски руководиоци то нису разумели. Нису разумели ни поједини дипломатски представници. Осуда крутих ставова партијских руководиоца у Француској дошла је и од врха партије у земљи, али прекасно, када је део генерације југословенских студената за државу био неповратно изгубљен. Од оних који су партијски занесени следили партијску дисциплину и на позив из Београда да прекину студије и врате се, југословенско друштво није добило много од њиховог боравка у Француској, као што није добило ни од оних који су одлучили да се не врате. Партијски руководиоци су више били концентрисани на васпитавање студената у марксистичко-лењинистичком духу и на искоришћавање енергије и времена студената за пропагандне активности него што су деловали подстицајно на њихово образовање и стручно уздизање. Из извештаја се види да су они више ценили студенте који су показивали партијску активност него оне који су били мање активни, а при том били одлични студенти.

Француска влада је дала стипендије југословенским студентима „да уче, полажу испите, заврше студије и користе француску цивилизацију”.⁶⁸

⁶⁸ АСЦГ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ, ф-73. – Питање стипендија.

Идеја партије и југословенске државе била је нешто другачија. Две идеје и два циља су поделила студенте. Једни су одушевљено разумели француску поруку и кренули јој у загрљај, други су остали отпорни на изазове француске средине. Сви су, ипак, када је реч о доживљају, свакако били у великој предности над студентима који су отишли на школовање у Совјетски Савез. Били су много мање оптерећени пропагандном сликом о земљи у коју одлазе. Ако је Француска у нечему идеализована, онда је то у схватању да Париз брзо препознаје вредности. А ствари нису тако стајале. Француски филтери су били пропустљиви само до извесне границе, а за даље је увек било неизвесно и искомпликовано хиљадама друштвених, уметничких, научних и појединачних професорских нијансирања.

Summary

Awareness of the Different: Yugoslav Students in France in 1945–1950. Between Parisian Challenges and Loyalty to the Party

After Yugoslav students had come to Paris in the late 1945 they started a kind of their lives in the city which resembled past rather than the present. Everything felt and learnt about in that city spoke more about epochs and events and more about continuance than about the transient. Spirit of the times in the country they came from was not alike spirit of the times in the country where they were to start their university studies, notwithstanding that the period was the same. France kept on being devoted to its tradition, cherishing all former values, i.e. it proceeded from where it had stopped in the beginning of the World War II.

In spite of these years of poverty, Paris itself was, as compared to some of the other parts of Europe, the very confirmation that neediness which was mutual to the post-war world was not even approximately equally distributed at all. Maybe the quality of life in Paris was not any better, or rather not much better than in some European capitals, but the very context of it surely was different from the most of Europe, creating better chances for everybody. What was impossible in Moscow, was possible in Paris. Feasibility of the alternative, personal freedom of both choice and different mind were among its features. Naturally, all of that influenced personal lives. Yugoslav students in Paris, alike the others in the time of late 1946 and throughout 1947, lived better lives than their colleagues in Yugoslavia, and especially when compared to those in the Soviet Union and Czechoslovakia. To tell the truth, it was possible partly thanks to the help given by their country's Government and the better sustenance organization, and partly thanks to the help of the French Government institutions, as well as because French social environment enabled both personal freedom and

opportunities for making some additional money – which was, let us say, unthinkable for the foreign students in the Soviet Union.

Paris cherished and encouraged individualism, which on its part influenced anyone searching for one's own way, vision, understanding, expressing, or diversity. In the case of Yugoslav students that attitude was essentially different from the type of the Party which had chosen them to furnish their studies. The Party forbade neither choice nor any alternative, not only in both politics and the life style but in the attitude to science and art as well as in domain of understanding of both the past and the present. It did not understand the power of both history and its rightness. French social environment was quite different from that. It kept on being devoted to ideals of freedom and enlightenment. It was possible to send passionate regards Eastwards, with no any consequences whatsoever (“A ta santé Staline!” – “Here's to you, Stalin!”), or praise East and suspect West with impunity (“L'horizon de Staline est toujours renaissant, nous vivons sans douter” – “Stalin's horizon is always flourishing, and we live having no doubts”). The inland democracy was respected through the multi-party political organization and, in addition to that, the press was free and numerous as well.

The Communist Party of France itself was different from Communist parties throughout the “people's democracies”, and especially and essentially different from the revolutionary ones. Outstanding French intellectuals, The Communist Party of France members, would not experience any problems when expressing what was not pleasant for the Party leadership to hear. The Party gave them the right to say. It was not uncommon if someone of them would publicly state: “If I had to make choice between Torenz and Stalin, I would choose Stalin”. Paris was an ideal spirit-stirring environment, favorable for initializing confrontations between ideology and knowledge, as well as between ideology and the way of life. All of the above strongly influenced numerous Yugoslav students which enthusiastically embraced Parisian breadth, albeit there were some of them who remained devoted to both the Party and its ideology.